विषय - व्याकरण पेज - 9

25 x 10 x 1 c.m

स्वाध्येत्यत्रनयपांताट्टोरितिवट्टत्वंन पुवकरेतीर्थ विशेषेतीदनी

उत्रभिन्त्रेति जातान्तादितिवर्णादि

62

इति अत्र छंदसीति गाथोक्तेः लोके गतो गतागतमिति किं कर्म भित्यादि प्रयोगाः प्रामादिका इति प्राचः वस्तुतस्तु छंदसः
कल्पनयात् भाषायामपीति भाष्याभिप्रेतं अनव्ययात् कथं हस्तानं कुर्यात् न हि छंदः सिद्धं लिङ्गो विद्युवतपः इत्यादि प्रयो
गमुक्थादिक्विप्रत्ययान्ते विश्वजिदादीति देवपूज्याद्यन इति मनवतः तेनाम् अन्नदानतः तिनि गोर इति को नैन विश्व कृत्व सा
धर्म्यात् प्रयोगतः यतिवत् इति भावः लघ्यादिति अन्ते एकल्पिनं लवोहयोश्च लघ्वोः परतो बहुवो वहतस्य पुरतः
तः स्यात् अपिति अचः प्राचां संज्ञा कृतेति कृपेश्च तेन प्रत्यये कपेश्च तिसृकृत्ता गोगतादिके इत्ये विचहुतसक
पिलावनेदानो धिप्रेतादिभ्यश्च अन् त्वाद्यो द्वयपदाने तेन च नेपोज्जी चिन्त्यत्र यत्याचापुनी मुण्डहं तं तन्त्रा मादिकम्
यत्नसाचतते प्राणभावश्चेष्वाचरतीति वा चैणिचः क्रियावाक्येनुयतर्तनत्वात् जीवभावेति जनीत्यादि वन
ति जीवि तत्र गणे विसंप्रसारणं हि लोपश्चोक्तः कत्वं सुगत्वमतेदुत्ते भाष्यत्रात्रास्तोकथंचित् आवपते वेदिति
त्रोप्यते लिपि यते धातोः अस्मिन् गौणत्वेति यस्य याहशौकं नाम अकृत्रिमेति यथेषा स्थलीयेत्र विचिन्त्यता त्वाति
ति स्थलात्वाति कृत्रिमा उक्षयेण संस्कृता यथा स्थलयोदके परिगृह्येति आणपक्ता अयोविकार इति फाल इति
प्रसिद्धे कुत्रान्येति क्षेदोगाः स्तोत्रीयापविरणानां ताण्पीन् उद्दंवतान् रांकुन कुत्रा इति व्यवहरंति अतः कृककमीतिस
त्रेतानोत् पायनेति आसमते कुत्रावाल स्वल्पास्यतामायाचेति श्रुलोच प्रासिद्ध एवाय पतिवरेति तथाच पाणिगृह
रोत्वं कथामिधायित्वात् कृणवचनोयमिति भावः वहादिभ्यश्च वहुत्वादस्य गुणवाचित्वात् सर्वस्त्वेणासिद्धे उत्तरोर्थं
गृहणमित्याहुः वस्तुतस्तु वहुत्वाद्दो नित्यं छंदसीत्युत्तरसूत्रं चेति द्वयमपि व्यर्थमेव सर्वे विकल्पो नो छंदसि प्र
वृत्तितत्वात् पुंयोगादिति तथाच गोणीत्रति प्रिनिभावः यदा तु रमणोत्र स्वेदमित्यण तदा गौणीत्येव भवति
पुंयोगश्चेत्ति देपनीभावराचेत्येके वस्तुतस्तु संकोचेमानाभावात् जन्यजनकभावोपि गृह्यते तथाच महिः

6

म०भा० ५३

हल्स्थानेन कृमेंगोऽनुदात्तस्यैव स्थानोत्वस्य प्रसंगात् नवोकारस्य कृतो यि स्वरो नं स्याद्वा निर्विवर्ननस्यापत्ते असुङ् अन्यत्वात्कवि
वन्नन्त इति वाच्यम् अंतरंगेऽप्येवं वैकल्ये बहिरंगस्यासिद्धत्वादिति भावः एतच्चैकेयट्हरदत्तादीनाम गुरोधेनोक्तं वक्त
नम् परसप्तमीपक्षे विहत्स्य पादः अकृतव्यूहपरिभाषायाः अंतरंगपरिभाषापवादत्वाद्दिक्त्यवधेयम् नन्वेवमसमासे

सति

पिञसुङ्कृते प्रातिपदिकस्वरे णावनिर्मिषेन प्रत्ययस्वरस्य बाधात् असुङ्ङुदात्तत्वं स्यात् इष्यते तु कारस्य प्रमान् पु
मांसं परियान्निन्यासे न वैवपाठादिति चेत्सत्यम् ङमसुनोनित्करणसामर्थ्यात्प्रातिपदिकस्वरेण भवतीति हरदत्तः
नत्वेन दयुक्तं प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्यत्वेनाव्युत्पन्नफिष इत्यस्मदुक्तेरिति चेत् सत्यं क्वचित्स्वरूपेऽपि प्रवृत्ताविदं लिङ्गं यद्य
पि सिद्धं बहिरंगभिन्नेवेदं सिद्धं तथापि बहिरंगपरिभाषाया अनित्यत्वं नपि ज्ञापयितुं नित्करणमिति निष्कर्षः उच्चा
रणसामर्थ्यादिति यत्तु प्राचोक्तं मङ्क्ष्वा विनाविति पञ्चत्वं मोऽत्र णत्वार्थमाने उकारउच्चारणं कार्यार्थ इति तन्न दर्शनं तमिति
भावः हेतुमतीति असंभवत्वाविग्नुकेन दीर्घः भेत्स्विति संयोगान्तलोपे भेत्स्वावः तम् स्थानिकस्यैवात्र स्वारस्योपलब्धे
णत्वात्तु म विसर्जनीयेति न षत्वं अरुस्सकृविति एतच्च वाचनिकं पञ्चहरदत्तादयस्त्वाहुः सोर्द्धे इति वाच्ये अनङ्सा
विनि वचनेन नक्कचिदनङ् एवं श्रूयमाणस्थानापि तत्त्वादेतन्निष्ठमिति तत्प्रागेव दूषितं अस्माकं तु परिभाषया वा समा
धेयम् अदसोऽसुलोपश्च नच सौ रेवौ काराविधीयतो न्यदाद्यत्वेन असाविति सिद्धं किं सुलोपविधानेनमेव
म् असुकोऽसौ यच्च टापि प्रत्ययस्थादिति इत्वप्रसंगात् असुक इति अत्वाभावे त्यदाद्यत्वं साधुत्वं अमुक इति तन्न
साधुः सत्वेन मुत्वस्य बाधात् एव अमुकौ अमुकश्चामी इश्मादयो यथा साधव एव असुकः अदकश्चामी त्यादेवेवत्या
यत्वात् एतदेव हि वचने पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणात् अमी मिमि त्यादिति द्वावपि जस्ति अमी इति न हि
ज्जेत् नह्यत्रेकारस्य बहुवचनपरतास्ति अमे आचष्टे चकृष्टौ विति नञ्चेति विषयसप्तमीत्याह नामावेक

रात्र: ६१

निषेधः अनुत्पन्ननित्यत्वादि निषेधोक्तं नत्वा माहिकं ध्वंन स्वयसर्गेऽप्य इति नभवतिन त्राय इति कृतसमासांतस्यानुकर
णमिति वक्ष्यमाणत्वात् सुपुमांसीति पुंसोसुङिति सुरो वृषीति याचलालस्य प्राचो मतेनासिनेन सिद्धेन् ग्रोऽङ्चाति
यानिः अस्माकंतु सर्वनामस्थान इति व्यधासंज्ञायुवनामवे इत्यादि इत्यभावः ॥ ॥ ७ ॥ इति हलंताः नपुंसकलि
गाः॥ ॥ ७ ॥ स्वरादि निपातमव्ययं स्वरादयश्च निपाताश्चेति समाहारद्वंद्वः स्वरिति स्वर्गे परलोके च अंतरिति
मध्ये प्रातर प्रत्यूषे पुनर् अप्रथमे विशेषे च सुनेनरं नष्ठाने स्वरादयः पंचरेफांताः उच्चैस् महति नीचैस् स्वल्पे च
नैस् क्रियासमाहारे शनैस् मंदे वियोग शीघ्र सामीप्य लाघवेषु अभिव्यक्त्ये स्वते वर्जने युगपदित्येककाले आरात् दूरस
मीपयोः पृथक् भिन्ने स्वसनीते हि ज्ञानागते हि दिवादि वसे रात्राविति निशायां सायमिति निशामुखे चिरमिति
बहुकाले मनाक् ईषत् इमावल्पे जोषं तूष्णीं मौने च तूष्णीमिति मौने बहिस् अवस् इमौ बाह्ये समयेति समीपे
मध्ये च निकषेति सन्निके स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे वृथेति व्यर्थे नक्तमिति रात्रौ नञ् निषेधे हेत्वाविति निमित्ते इद्धेति
प्राकाश्ये अद्धेति स्फुटावधारणयोः नक्तानिशाययोः अविवेके सामीत्य जगत् छिन्नयोः चन तेन नु त्वमित्यादिभिर्विहि
तो वर्त्तिप्रत्ययः वत् उपसर्गाश्चान्यार्थे इति विहितः स नेह गृह्यते असत्वार्थकत्वात् अनन्यवयद् हतोनिवर्तितोयासि सना सनत्
सनात् एते नित्ये उपधेति भेदे तिरसंतर्धौ तिर्यगर्थे सं प्रत्यर्थे च कमिति वारि मूर्ध्नि निंदासुखेषु शमसुखे सहसेत्याकस्मिका
विमर्शयोः विना वर्जने नानेत्यनेकविनार्थयोः स्वस्ति मङ्गले स्वधा पितृदाने अलं भूषणपर्याप्ति शक्तिवारणनिषे
धेषु वषट् वौषट् श्रौषट् एते हविर्दाने अन्यदित्यन्यार्थे अस्तीति सत्तायां उपांश्चित्य प्रकाशोच्चारण रहस्ययोः दमिति
दान्तो विहायसेति वियदर्थे दोषेति रात्रौ मृषा मिथ्या शनैविनत्वे मुधेति व्यर्थे पुरेत्यविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च
मिथो मिथस् एतौ रहः सहार्थयोः प्रायसितिबाहुल्ये मुहुरिति पुनरर्थे प्रवाहुकमिति समकाले ऊर्ध्वार्थे च प्रवाहिकेति

५

म०मा० ५५

पाठांतरं आर्यहलमिति बलात्कारे शाकटायनस्तु आर्येति प्रतिबंधे हलमिति निषेधविवादयोरित्याह अभीक्ष्णमिति पौनःपुन्ये
साकंसार्धंसमंसहार्थे नमस्स्वस्तेनो हि हरुकुवर्जने धिक् निंदाभर्त्सनयोः अन्तरेणान्तरेच आमंगीकारे किमेति दुःखयेति कास्वित्य
यादिभिर्विहितैः आम्नायस्यार्थीहगच्छेन्नित्येके अपाचनंबंकारयामास प्रतामम्लानो प्रतानामनार्थे प्रतान्विस्तारे मामा
इत्यतो निषेधार्थकयोः प्राक् निगमाद्भवेति तेनान्यथाविशेषः तथा हि कामंस्वाछंदो प्रकाममित्यनिच्छाये भूयश्चेति पुनरर्थे सां
प्रतमिति नित्यार्थे परमिति किंत्वर्थे साक्षात्प्रत्यक्षे साचि इति तिर्यगर्थे सत्यमित्यङ्गीकारे मंक्षु आशु इति शीघ्रे सर्वदेति वर्षे
अवश्यमिति निश्चये सपदि शीघ्रे बलवदित्यतिशये प्रादुराविरिति प्रकाशे अनिशं नित्यं नित्यदा सदा अजस्रं सततं
तेनित्ये कृतमिति शब्दो रोदसी द्यावापृथिव्यर्थे ओमित्यङ्गीकारे तूष्णीं च भूरिति पृथिव्याम् भुव इत्यन्तरिक्षे ऊरीति ऊरि
निरसा इति शीघ्रे सुष्ठु प्रशंसायाम् दुष्ठु विकृषे अपसृजायां अव आश्चर्ये कु इति कुत्सिते ईषदर्थयोः अर्णसे नितांत च
शीघ्रार्थयोः मिथुन इति द्वाविंत्यर्थे मा अलं कर शीघ्रे चिराय चिररात्राय चिरस्य चिरेण चिरात् चिरं इत्येते चिरार्थकाः अस्तमि
ति विनाशे आनुषक् आनुपूर्व्ये अनुष्टकतु माने अनुपस्ती पुनःपुनः पुनरिति कयोः स्थाने इति युक्ते वरमिति ईषदुत्कर्षे प्रादि
प्रत्यक्षपदेवदिकृस्यवदे चेति समुच्चयादिषु वा समाहिकल्पोपमयोः इवार्थे पिस्म हे इति प्रसिद्धो अर्हेति पूजा
यां सवेन्तवधारणेऽनवनूमेच एवमित्युक्तपरामर्शे नूनमिति निश्चये न केचन शश्वदिति पौनःपुन्ये नित्ये सह
र्थे च युगपदित्येककाले भूयस्तु पुनरर्थे आधिक्ये च कूपदिति प्रश्नार्थे कुविदिति भूयर्थे प्रशंसायां च नेति
शंकायां प्रतिषेध विचार समुच्चये च वा इति यद्यर्थे चाश्चर्ये चेदर्थे एव समुच्चयादिषु न त्व ऋचः कच्चिदि
तीष्टप्रश्ने यत्रेत्यन्न न वन्नु नाम अर्थागृहोश्चर्येषु नावकल्पयामि न मर्षये गर्हे प्राश्चर्येवा यत्र भवान् वृषलं याजयेत् न
हेति वृत्यारंभे हंतेति हर्षे विषादे प्रातुकंप्यायां वाक्यारंभे च माकिः माकिं न किं इति त्रयोपि वर्जने माङ् नञो
स्वरादिषूक्तौ इह पाठस्तु निपातत्वार्थः तेनाद्युदात्तत्वं सिद्धमिति प्राञ्चः तच्चिन्त्यम् फिट्स्वरेणापीष्टसिद्धेः यद्यप्या

तुः सत्ववचनानामपि अव्ययसंज्ञार्थं स्वरादि पाठ इति तदपि चिंत्यम् लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः नस्या
दुभयत्र पाठे फलं चिंत्यम् यावत्तावद्दैर्ध्ये साकल्यावधिमानावधारणेषु साकल्ये यावत्कार्यं तावत्कृतं अवधौ यावत्फलं
यं तावत्तिष्ठ माने यावद्दत्तं तावद्भुक्तं अवधारणे यावदमत्रं तावद्ब्राह्मणानामामंत्रयस्व त्वैविशेषवितर्कयोः दे
वितर्के त्वे इति पाठांतरं वैदाने ऽलादवे च वैकवोति द्दालीत्यर्थः त्वैकाविद्यासि श्रौषट् वौषट् एतौ हविर्दाने स्वा
हा देवतास्योदाने स्वधेति पितृभ्यः श्रौषडादीनामनेकाचामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः हुमिति हुंकारे गुरुं हुंकृत्य हु
कृत्य तथा ही निर्भित्सने खल्विति निषेधे वाक्यालंकारे निश्चये च किल इति वार्तायामलीके च अथो अथ मंगलानंतरा
रंभप्रश्नकार्त्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चये अथ स्वरादिषु पठितेन मंगलवाचकस्य सत्वापत्तेन पि अव्ययत्वं तथा च श्रीह
र्षः उदयस्य कुमीरस्य प्रश्नानंतकं मज्जाऽकृतकथा कल्पितिविवेदिको द्दरे यथा कुत्राचारसमधावनीपूजांगुरंध्रि वर्गः तत्पया
वभूवतां इति अथ हि अथस्तु पर्यायमूते यस्य मंगलस्य पर्यं चकारे त्वर्थः निपातस्तु स्वरादेरेव मंगलं मृदंगध्व
निवत् सुष्ठु स्वरभेदार्थः पाठः स्मेत्यतीते पादपूरणे च आहहेत्युपक्रमहिंसाकुत्सनेषु अवदत्तमिति इह अनुप
सर्गत्वात् अचउपसर्गात्त इति न भवति अहमिति मुवन प्रतिरूपकमव्ययं एतेन गेये केन विनीतो वा मिति व्याख्या
तं पूर्वा मितस्थैर्वा मित्यव्ययं अस्मीति निर्धन प्रतिरूपकमेवायं अस्मीत्यहमर्थे त्वामसि च वसि आहेत्युवाचेत्यर्थे
आसेति वभूवेत्यर्थे इत्यादि अङ्गेति संबोधने ऽध्येते यत्निषेधे च आ इति वाक्यस्मरणयोः ई संबोधने जुगुप्सावि
स्मयेषु ईउकरणे अ ओ संबोधने पशुसम्पर्गार्थे पशुमन्यमानाः शुकं रोऽछे यथाकथा चेम्मनोद्दरे पाट् प्याट् अंग हे है भो अ
येएते संबोधने द्योति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु विभुनानार्थे एकपदे इत्यकस्मादित्यर्थे इतं कुत्सायां आते इति
स्नोपीत्यर्थे आकृतिगणः इति यथाकथा तद्यथा यत्नादिति हेहेतौ आहोस्वित् विकल्पे सीमस्सर्वतोभावे कंपादपूरणे
छक्रमतिशये अन्तकवितर्के चावषट् अंतःकरणे अभिमुख्येन च पादपूरणे इवार्थे च दिष्ट्यात्यानंदे च द्दु चाहु प्रिये

शामेष्विति निर्भक्तेति इत्येतिसादृश्ये प्रघाणेइति स्थानीभिन्नार्थे इत्यादि आ्रेस्मवधेयम् स्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वाविशेषे
पियेऽपि निपातत्वस्वरादित्वेतदित्यु अन्ये स्वरादिषु स्वरादयमाङ्काकात्स्थयत्रवोध्याः तद्यथा उनशब्दः स्वरादिषु ईश्रोन्तन
नैकनेतोदात्तप्रयोगात् अनुउन शब्दस्य स्वरादिना सुकानिपातस्वरमाद्यं आमन्तोदात्तत्वं च निपातनेमाग्रित्वमत आदयुत्त
इति स्मात् स्वरादेरन्निपातेत्वात् अन्तोदात्तं निपातत्वैयर्थ्यात् यदपि कामिकायामुक्तं स्वरशब्देषु स्वधेक दिवाहे
घानकामिसादयोऽन्तोदात्ता इति यत्तदसनात् निरूपेवमादाय घ्याद्युदात्तावतिनन्स्वर्वप्राप्तादिकं लक्षविसवादान्तिमे
लत्वाद्वैति शब्दकोत्तुमेप्युयंचितं नकुलस्त्वासर्वविभक्तिः सर्वेतिवचन त्रयात्मिकोऽर्थः नेतिकिंत्वेकवचनमेवोत्पद्य
तेइतिभावः तद्धितः किम् एकः द्वौ बहवः त्रयः अससर्वेऽन्यादिकिम् औपगवः कुत्सेऽतनः जोवस इति तमर्थे सेसेनसेइ
ति असेप्रत्ययः पितृघ्नेते नैवताध्येप्रत्ययः पादेतिप्रिवादेशः यत्वाकुः कर्त्तविराविति तदभसात् अव्ययकृतो भावेइ
तिसिद्धंतात् अंतगृहणमोपदेशिकत्वप्रतिपत्त्यर्थं तेनेहन आधये चिकीर्षये तदन्तग्रहणप्रतिपदोक्तसन्निपातपरिभाषा
भ्यांसिद्धेतयोरनित्यत्वसायनायेदम् कान्तोमकसुनः उदेनोरिति उत्सूर्वादिणोभावनन्तणस्य [illegible] ाकृत्वदि
चाकृतनअनिमसेनोचन् विलयइति हपिनुदोः कसुन् आव्याहरणमिति न घ्याचवार्तिकं अव्ययादाप्सुव्यचनानर्थकं
लिङ्गाभावात् इतिसूत्रस्यात्किंभवस्तु लिङ्गमितिस्त्रेखीसमानाधिकरणादिति यल्लंगहीत्वावोध्यः सचान [illegible] स्थि
नः भ्रमितियंवृाहमनोन्यादावतिव्याप्तेः अलिङ्गत्वेपर्वेगग्रहणे विद्यागजश्रुतिविरोधमात्राभ्याह सदृशमिति लि
गकारकेति विभक्तिवचनशब्दोकारक संख्यापराविति भावः यथावाचेति प्रमाणानमिदमित्येके अन्ये तु उदा
हरणमात्रमिकुः वगाह इति आदिरेवाकारोल्लुप्यतेनान्यः अपि नासाहचर्यात् ॥ ७ ॥ कृन्मव्ययानि ॥ ७ ॥
॥ यवडेतिग्रस्ता ४ कृतुप्रिल चिरवप्रिकरणविद्धिप्यः कन् पंचाशीति नचाचनदेनविधिविरहादेवदाम्नेतिवा
च्यम् अभमहन्सूर्वग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेणाहीयन्तेयेषुनदंतविधिसापनात् कृपिकेति ह स्निकृयाः कि

कनिन्यथकारेण्ठेदीर्घोक्तेरिति किंकनिर्भरइकारमध्योमूर्षिकन्नाद्धः यक्तुमूर्धन्ययेरिति दीर्घोपधात्वं स्नायां कुनिमूर्धि
कन्नाद्धोमाधवेनोक्तस्तनोप्ययंदाप्यन्ययस्यादितीत्वमितिविशेषः यत्तुकुन्तेनोप्यो प्रज्ञादिगणेपाठं न प्रयुंक्ते तस्य
जातिलक्षणङीषबाधनार्थत्वात् संज्ञायां प्रज्ञातिभ्यादित्यादिकृत्स्नविन्त्यम् ध्वधीत्यादिवत्स्त्रीत्वेपिजातित्वान्नपा
यात् भस्त्रफलेति भस्त्रैवफलानियस्याइतिविग्रहः छायेतीति एतत्त्वफलेनिष्पन्नाविति धातोर्माधवग्रंथस्थितम्
भाष्येतु प्रायेणदीर्घएवपठ्यते प्रत्ययमुथेति पाककर्णेत्यादिसूत्रस्थभाष्यवार्त्तिकपर्यालोचनयेदमुक्तम् तेनसत्या
कांडेति प्राचः पाठोनादर्त्तव्यः मूलेंबेति मूलान्नञः पामन्यादयनिजातिस्त्रेन्महत्पूर्वेत्युत्तजातिस्त्रीदितीहापिसेव
धाते प्रयोगस्त्विति प्रयोगस्त्रदोपत्यशेषेतिनियमः किंतुजन्यजनकभावोपि तेन वैनपाश्रूछोकुराजन्यान्या
दिक्योगेमुनेः सूत्रविवितिमिकुप्त महान्मूद्रीति आमीतिनुमहाम्भूद्रीजातिप्रयोगयोः समेत्यमरः अवेदमवधेयम्
प्रज्ञादिगणेमूद्रशब्देवपाठेप्सजातिरिति वार्त्तिकस्यकार्यसंप्रत्ययाज्जातिलक्षणोङीषेव बाधिष्यते प्रयोगोहिगोणी
वृत्तिः प्रमहदित्यादावपितथैवमहाशूद्रशब्दोहिविशिष्टएवजात्यन्तरेवर्त्तते तत्रावयववृत्त्यानर्थकतयाभूद्रशब्दा
र्थसमवेतस्त्रीत्वाभावात् टापः प्रसंगएवनास्तियात्तुमहतीशूद्रानचमहाशूद्राइतीष्यते एवंकुचेत्यादित्रयोमी
हलंतादप्येके कुंचामात्मनेति उष्णिहकुकुभेइत्यादिप्रयोगमूदाहरन्पादेनाप्यपिभाष्यस्त्रीत्वंतनाः प्रयोगपीतियथा
ऽपवादयंप्रष्टमज्ञात्यादेविवर्त्तते तदाप्रदंतत्वादेवटापसिद्धेः यदानुजस्पशस्पशीत्वादिविवक्षातदाप्रयोगलक्ष
णोङीष् प्राप्नः सोनेन बाध्यते इतिसूचयितुमपिशब्दः मूलान्नञः न ञः किम् ज्ञातमूली अमूलेति अबाधिता
मिहिय उगितश्च भवतीतिसर्वादिप्रत्ययवत्तुद्युदित्यठितः भातेर्डवतुरितिसूत्रादितश्च चोंचंताच्छुडीपित्रुयस्त्रपनो
रितिनित्यंनुम् वनोरच सुत्वानमिति सुयज्ञोर्ङ्वनिप् धीवरीति दधातेः क्वनिप् चार्वरीति भ्रधातोर्वनिप् गुणा
कृतेहृत्वानंतायरत्वेहृत्वांनताडिहित्वाभावात् डीप्यपोर्निषेधोन अवावीति न्यासकारस्तुप्रायिकोयंनिषेधः तेनावाव

म०मा०
५७

ण्याह तन्नेत्यङ्गात्वादेन दूषयं। पदेऽङ्गाविति तथाच ङिवचने बहुधीवर्यौ बहुधीवानो बहुधीवेति नत्वत्रयं भवतीति भावः
ढापूर्वे पूर्वेणाप्राप्तस्य ङीपोऽपवादः असिद्धवदित्यादि कार्यकालपक्षेणेदं यदित्युपर्याहे त्राय सन्नाय दिवोपदेशका
लेऽप्राप्तेनेति व्याख्यानं तद्वासिद्धत्वोपवर्णनं नोपयुज्यते त्यापकुः वस्तुतस्तु पर्याहेत्रायदेऽपि सिद्धत्वमुपयुक्तमेव ए
कदेशविकृतन्यायस्य स्थाने हि स्थानिवत्त्वेऽप्यत्र आदेशग्रहणसामर्थ्यात् सर्वे सर्वपदादेशा त्याश्रित्यानुमानिको
पादेशाः स्थानिवदितिच व्याख्यायते उभयथाप्यल्लिघोलनत्यवृत्तिः ग्रन्थकारस्याशयम् बहुधीवानाविति न संयो-
गादि निनिषेधान्नात्वम् यथालोपी नेनात्र यथालोपित्र इत्तिन पूर्वलोने डावुभाभ्यामिति ननु निषेधद्वापोर्वच
नस्यानर्थक्यान्पर्यायः सिद्धः सत्यम् अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते तत्र मनइति निवृत्तं अतो बहुव्रीहेर्ङीपूर्वा-
स्यान् ङीपा सह विकल्पनाभाष्ये सिद्धं अन उपधालोपिनोन्यतरस्यामिति नियमार्थम् अतो योसौ विकल्पः स उपधा
लोपिन एवेति तथाच सूपर्वेत्यादौ अन उपधालोपिनिनिषेधार्थं सिद्धम् बहुराजीत्यादौ तु ऋन्नेभ्य इति ङीप् तेन बहु
धीवरीति सिद्धमिति ऋन्नेभ्य इति हि ङीपमनूद्यान्तस्य नियोगेन विधीयमानो रेफः प्रकरणात्तस्य न ङी विकृते नासि
द्धेन ननु वनो रचेति सूत्रे ङीङ्गो विधीयतामिति चेन्न उभयविधौ गौरवात् किंचैवमपि ङीपिनिषेधे रोपि दुर्लभः त
त्संनियोगशिष्टत्वात् बहुव्रीहौ वेति तत्सूत्रमतेभाष्ये तत्सूत्रभेदे न समाहिते तद्यथा अतो बहुव्रीहिरित्यस्यानन्तरं उप
धालोपिनो वेति सूत्रमस्तु अन उपधेत्यादि सूत्रे सौत्रं रस्य सूत्रे द्वापूर्वेऽन्यतरस्यांग्रहणं च मास्त्विति अन उपधा
बहुव्रीहेरुपधालोपिनो ङीबित्युक्ते बहुव्रीहिग्रहणसामर्थ्याद् ङीविकल्पनो ङीबन्तं वर्जिते इत्याशयेनाह अन्नन्तादित्या
दि नियमार्थमिदमित्युक्तं नचैवं पूर्वेणैव विकल्पसिद्धौ विधानं अन्यतरस्यांग्रहणमिति वाच्यम् असति हि तस्मिन्नि
र्थको विधिरेवायं स्यान्नतु नियमः प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्य कादित्यकार उच्चारणार्थः व्यञ्जनमात्रं विवक्षितं विधि
घविवक्षायान्तु रतिकाश्रयं तीस्याद्दावक चिनस्यादित्याशयेनाह ककारादिति वर्णनिर्देशो हि कारप्रत्ययो विहितः

श्रीकृष्ण
६०

५८

14

कश्चित्समुदायान्वयो गत्तु उद्देश्यतावच्छेदकारेत्यादि निर्देशात् प्रत्ययस्थत्वं साध्यमिति भावः । आपि परे इति एतच्चाकारस्य विशेष
णं तस्मात्प्रत्ययक्ककाराकारयोर्भाव्यबाधेपि भवति ननु रथकद्येत्यादौ त्रिचतुर्बाद्द्विथ्यवाये अतएव सर्विका इत्याद्याका
रस्येत्वं भवति नहेन तूक्तं अकारस्येकारः स्यादापि परे इति ककारविशेषणेतुल्लेखविवहिते आप्यकारात्ककारात्पूर्वस्येत्यवद
त् यत्तु प्राहुः आपीति ककारविशेषणं सर्विकेत्यादौ तु एकादेशस्य स्थानिवद्भावात्ककारेणाव्यवधानेपि वचनसामर्थ्यात्
भविष्यति इति तन्न रथकड्यादावतिप्रसंगात् व्यवहिते स्यादिति वचनात् न्यायात् न च निर्दिश्यपरिभाषया निस्तारः अनुवा
दयपरिभाषाणामनुपस्थितेरन्यत्रामानस्यविशेषणेपि तिष्ठति हि तदर्थः उदीचामातः इति सूत्रेस्थाने ग्रहणानिर्गफल
त्वरूढेः संज्ञायामिति विभाषा । तुपथ्यामानात् आनीयादि तत्सिद्धेः यत्तु प्राहुः आपीति विधीयमानस्येतो विशेषणमि
तिनत्वयीयः आपीत्यस्यानेव विशेषणं तु अन्तरांकमेव रथकद्यायां तु कामेत्यत्रातिव्याप्तिप्रसंगात् ग्राकेति पचाद्यच
स्यग्रहणं विस्पष्टार्थं ककारमात्रस्यापवादस्याभावादेवताल्लाभात् । पूर्वस्य किम् सर्विकेत्यादौ एविकादेशो वाधितो
कारस्य वस्यमाभूत् न सा ह्विपन्नवरियेत्यविभाषणात् यत्तु वार्णादांगं बलीय इति । ३ । ४ । विभाषयायाः कादेशो बाध्येते इत्याहुः
तन्न अपवादे परत्वस्येवोक्तत्वप विभाषया अपि निष्फलत्वात् वस्तुतस्तु प्रत्ययेकइति सप्तमी निर्देशादेवोचितः पूर्वग्रह
णं तु त्यजे अत इति तपरः किम् कन्दाधारार्थिकल्मिषः कः धाकाराका नामिकेति केवलमामिकेति केवलमामिके
त्यादिना संज्ञाछन्दसोः वेवेति नियमान्नङीष् त्यकत्ययोरिति उदीचामात इति विकल्पः अपवादः दाक्षिणात्यिकेति द
क्षिणस्यामदूरे दक्षिणा आजानतः दक्षिणाभवेति विग्रहः यत्तु दक्षिणस्यादिग्रामवद् इति प्राचा विगृहीते तन्न त्यकविहो
अव्ययसात्त्वर्थादाजातस्येव ग्रहणात् अन्यथा सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावापत्तेश्च यत्तु समासएवपुंवद्भावे
नितले नित्यतत्वे त्यकिकितिचेत्यादौ हृष्टत्रीटाप् ततो ज्ञातावार्थे कः केणेति ह्रस्वः टाप् इहत्यिकेति अव्ययात्त्यप् तयो
स्तयोः अत्रत्यास्कारः या इत्यस्योदीचामातः स्थानेइति विकल्पे प्राप्ते निषेधोयमिति तन्न आतः स्थानेइत्यक्ते

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य

ततः कः मनीषा नदंनेति आगमत्वादिति भावः राजेवेति पक्षे च हरदत्तेन त्रआतः स्थानइत्येनस्यात्राणस्य विशेषणं स
मव्यभिचारो हि लत्रस्तः काकचोः समोः द्वैकयोः संभवो नास्ति नास्य चाव्यभिचारेना सर्वेनाम्नः स्वरादस्य त्वेनना यवि
धिर्मेवेन दृनीह स्तशब्दस्येन्यस्यानेन रमानद्युतिशेषो बोधः राजन्नेहन्नस्नेपिध्वनिते एवं च हसंननोमद्धिहलंचर
तमुने तेनोच्चनिशिति स्विकायामितिश्रीहर्षश्लोके मनीषेति वैकास्विकमित्वमिति व्याचष्टाणा उपेक्ष्याइतिभा
वः आत्मीयायामिति आत्मस्तानिधनेषु तस्त्रीत्वमेवनास्तीति भावः यत्तस्त्राति धनयोः स्वकास्विकेतिरूपद्वयमा
करेस्थितमिति प्राकृतस्त्रिनयम् नाहृत्रास्याकरस्थापसिद्धेः लिंगानुशासनविरोधाच्च यत्तस्वकास्विकेति काशिका
यामुदाहृतं तत्रं ज्ञातिविषयकं ज्ञातिधनविषयकं च यदपि स्वाप्यिकाः क्वचित्प्रकृतितो लिंगवचनान्यतिवर्त
न्तइतिपरिभाषा नदपिचिंत्यं उत्करीत्याकप्रत्ययानां टापुसभवेपि प्रकृतेरस्त्रीत्वेगत यात्रातःस्थानेइत्वं त्रास्य
नृ दुरुपपादत्वात् प्रस्तुदाहरणानुक्ताउदाहरणान्याह निर्भस्त्रिकेत्यादि निष्क्रांताः भस्त्रायाः निर्भस्त्रा उपसर्जनह्र
स्वः टापुनस्तेन्नांतादेकः कनधन्वेति सूत्रे विहृतनिर्देशाविवादितविषयो नन्वनयासयोगितिवदुपलक्षणमि
ति भावः स्त्रीलिङ्गनिर्देशादजादयः स्त्रीलिङ्गा एव गृह्यंते तेनेहन अश्वाजोस्याः अश्वाजिका जानातीतिज्ञः प्रि
योज्ञोयस्याः प्रियज्ञिकेति अभाषित विहितविशेषणात्याफलमाह बहुव्रीहेरितिनित्यमिति अस्पविकल्प
स्यापहृत्तेः प्रत्ययस्थादित्युत्तरोराव प्रवर्त्तनेनहृत्यर्थः यद्विशेषणत्वेनयं विकल्पः स्यादितिभावः बहुव्रीहेरित्यु
पसर्जनोपलक्षणं तेनातिखट्विका निःखट्विकेत्यादावपिनित्यमेव शेषविकेकपोति, अप्रधानस्य तरस्यामितिकृ
लपदस्य इतिभावः अभिभाष्येति अनएव बहुकृत्वा शालेनस्व शपूनस्तिस्त्रमसर्जनत्वान्नेतिप्राचआहुः दिद्दाकृ
तइतिइत्सा सूत्रे सुन्नुरुदिग्रः आतसोतिउत्तेमव उत्तादिभ्योऽनुनेच शाङ्कस्वाद्यजइतिङीनासिद्ध मि
दमितिवाच्यम् तत्रजातेरित्यनुवृत्तेः अप्राप्य पुंयोगेपिस्यात् एतेनेह अप्रजाहरणंस्पष्टार्थमितिप्राचोयपाः